

ƏDƏBİYYAT

Səbuhi Qəhrəmanov
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.105.2024.1049>

KLASSİK ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI VƏ MİLLİ MƏFKURƏNİN YARANMASINDA ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycançılıq məfkurəsi, Azərbaycan modeli, türklük, mental Azərbaycan reallığı, milli dil, millət ideali*

Key words: *ideology of Azerbaijanism, Azerbaijan model, Turkishness, mental Azerbaijani reality, national language, ideal of nationalism*

Ключевые слова: *идеология азербайджанства, азербайджанская модель, тюркство, ментальная азербайджанская реальность, национальный язык, идеал нации*

Giriş. Azərbaycançılıq məfkurəsi XIX əsrin sonu XX yüzilin əvvəllərində milli kimlik ideyası və əqidəsi kimi formalaşana qədər, ayrı-ayrı komponentləri adekvat ideyalar, obrazlar, tərənnüm və təcəssüm obyektı olaraq folklorda və Azərbaycan ədəbiyyatında yer almışdır. Azərbaycan xalqının arzuları, xəyalları, sevgi və həyat duyğuları, xeyir və şər haqqında düşüncələri, ədalətli cəmiyyət və insanlıq uğrunda mübarizəsi onun nağıllarında, dastanlarında, mövsüm və mərasim nəğmələrində, atalar sözlərində, rəvayət və əfsanələrində əksini tapmış, saz və söz sənətində, aşiq yaradıcılığında ifadə olunmuşdur.

Tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz cəmiyyətinin həyat və qəhrəmanlığının təsvirində Azərbaycan xalqının həyat tərzı, məişəti, xarakter və psixologiyası, hünər və əməllərini görürlər. “Dədə Qorqud kitabı”nın göstərdiyi oğuzlar yığcam yaşayırdılar. Tayfaların çoxluğu onları ayrı salmırdı. Qohumun qohuma, nəslin nəslə, tayfanın tayfaya, bütünlükdə obanın obaya, elin elə sığınmağı, xeyirdə-şərdə çiyin-çiyinə durmağı bütün Oğuz elinin birliyini yaradırdı. Birlik də Oğuz elinin, Oğuz cəmiyyətinin, Oğuz dövlətinin dirilik özülü olurdu” [7, s. 7].

Daha sonrakı dövrün məhsulu olan “Koroğlu” dastanında isə Çənlibel ideyasında artıq konkret olaraq xalqın düşüncəsində yaratdığı “Azərbaycan” modelindən söhbət gedir. Dastan XVI-XVII əsrlərin təzahürü olaraq, həm Azərbaycan xalqının mübarizə tarixi – Cəlalilər hərəkatı ilə səsleşir, həm də xalq təfəkkürünün yaratdığı azad, müstəqil, insanların dost və qardaş olduğu cəmiyyət modelini təqdim edir. “Koroğlu” mövcud olduğu xalqın əxlaqına, mənəviyyatına, psixologi-

yasına mükəmməl bir məktəb səviyyəsində əsrlərlə təsir göstərmiş, millətin əsas düşüncəsinin miqyasını bütün genişliyi, çoxtərəfliliyi, zənginliyi ilə əhatə etmişdir. IX-XI əsrlərdən sonra Azərbaycan dastan yaradıcılığının milli epos təfəkkürünün potensiyası miqyasında təzahürü məhz XVII-XIX əsrlərdə “Koroğlu”nun şəxsinə olmuşdur” [1, s. 286].

Azərbaycançılıq ideyasının klassik ədəbi irsimizdə təzahürləri.

Azərbaycançılıq ideya və duyğuları dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Vətənçilik və türklük məqamında təzahür edir və bütün əsrlərdən keçərək şairin yadlara qarşı prinsipial mövqeyini və iftixar obyektini təmsil edir. Tədqiqatçı Mübariz Yusifov “Nizamidə Azərbaycançılıq” monoqrafiyasında şairin “Xəmsə”sində dövlətçilik ideyaları, vətənpərvərlik motivləri, milli-etnoqrafik cəhətlər – məişət həyatının təsviri, nağıl, dastan və əfsanə qaynaqları, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri, Nizamidə Azərbaycan sözlərini araşdıraraq “azərbaycançılıq” təzahürlərini üzə çıxarır. Vətən guşələrinin tərənnüm və təsvirinin konkret faktlarla nümunələrini göstərərək bunun yalnız “Bərdənin tərfi” ilə məhdudlaşmadığını, müasir Azərbaycan coğrafiyasını əhatə etdiyini təsbit edir: “Nizami Muğan, Arran, Araz, Kürbasar, Şəki kimi doğma el-oba adlarına da böyük məhəbbətlə, ehtiramla, qayğı ilə yanaşır. Vətən torpağının hər bir guşəsinin ona əziz olduğunu əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə çatdırır” [14, s. 98]. Bu faktı Nizami yaradıcılığını tədqiq edən digər tədqiqatçılar da [15; 4] vurğulayır: “Şairin Azərbaycançılıq ideyaları onun vətən sevgisindən doğurdu. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, orada Vətənin ayrı-ayrı guşələri – Gəncə, Dərbənd, Şəki, Bərdə, Arran, Ərmən, Muğan kimi əraziləri, Kür, Araz çayları tərənnüm edilməsin” [4, s. 124].

Nizamidə türklük məqamının ucalığı, azərbaycanlı-türk təfəkkürünün danılmazlığını Azərbaycan nizamişünaslığı sübut etmiş, M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında “türk” sözünün həm etnosun adı kimi, həm də etnosu xas xüsusiyyət kimi “gözəllik”, “ağlıq”, “paklıq”, “doğruluq”, “mərdlik”, “qəhrəmanlıq”, “başçılıq”, “qüvvətlik”, “ədalətlik” mənalarında işlədildiyini göstərmişdir [10, s. 205-216].

Ümumən orta əsrlər ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyası bilavasitə deyil, türklük və vətənçilik mövqeyindən duyğu və fikirlərdə öz əksini tapır. Məmməd Əliyev “Bədii təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi” monoqrafiyasında tutarlı faktlar əsasında göstərir ki: “Ədəbiyyatımızın Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadı, Nəsirəddin Tusi, Əvhədi Marağalı, Hümam Təbrizi, Arif Ərdəbili, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Cahanşah Həqiqi və başqalarının yaradıcılığında erkən Azərbaycançılıq ideyası özünü birbaşa qabarıq şəkildə nümayiş etdirməyə də (Şah İsmayıl Xətəinin ictimai-siyasi fəaliyyəti istisna olmaqla), onların yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə həmişə mövzuya toxunulmuş, əsrlərində geniş yer alan əxlaqi-didaktik səciyyəli dövlət və cəmiyyət, dövlət və vətəndaş problemlərinin bədii həlli Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində mücərrəd şəkildə ortaya gətirilmişdir ki, bunlar dolayısıyla azərbaycançılıq ideyasının yaranmasına xidmət etmişdir [4, s.108-109].

Hər bir milli ideya kimi azərbaycançılıq məfkurəsinin də başlıca komponentlərindən biri milli dil uğrunda mübarizədir. Orta əsrlərdə bu mübarizə İslam mə-

dəniyyətində poeziya dili hesab olunan fars və elm dili hesab olunan ərəb dilləri sırasında türk dilinin vətəndaşlıq hüququ uğrunda özünütəşdiq yollarından keçir. XIII-XVI əsrlərdə İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, C.Həqiqi, Ş.İ.Xətai və başqa Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığından qabarıq şəkildə keçən bu mücadilə Ortaçağ şeirinin zirvəsi M.Füzulinin poeziyasında məqsədinə çatır. Ş.İ.Xətainin ictimai-siyasi sferada dövlət dili səviyyəsinə qaldırdığı Azərbaycan türk dilini “Məndə tovfıq olsa, bu düşvəri asan eylərəm” deyən Məhəmməd Füzuli klassik şeirin zirvəsinə qaldırdı. “Ana dilini dərindən sevən şair bu dildə “nəzmi-nazik” yaratmaqla böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Onun əsərləri həyata, insana dərin məhəbbətin ifadəsidir. Bu əsərlərdə xalqın nəcib qəlbi, müqəddəs arzuları əks olunmuşdur. Bu əsərlər Azərbaycan xalqının əvəzolunmaz mənəvi sərvətidir” [11, s. 457].

XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatında dil, eləcə də ictimai-siyasi düşüncə, xalq təfəkkürünə yaxınlıq və onu ifadə etmək baxımından azərbaycançılığın empirik olaraq təşəkkül tapdığı görünür. Nizami Cəfərov bu dövrü Azərbaycan tarixinin intibah dövrü hesab edir, göstərir ki, Səfəvi imperiyasının yerində Azərbaycan ərazilərində yaranan çoxlu sayda xanlıqların hər biri potensial olaraq Azərbaycan varlığını, dövlətçiliyini, Azərbaycan xalqının özünüifadəsini təmsil edir. “Nadir şah öldürüldükdən (1717-ci il) sonra İran dövləti dağıldı. Azərbaycanda müstəqil (yaxud yarım-müstəqil) xanlıqlar meydana gəldi: Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı... Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal-qərb, Qarabağ xanlığı cənub-qərb, Quba xanlığı isə şimal-şərq ərazilərini birləşdirmişdi... XVIII əsrin ikinci yarısında, eləcə də XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müstəqil xanlıqların təşəkkülü təkcə iqtisadi-siyasi hadisə deyil, həm də mədəni-mənəvi hadisədir...” [1, s. 275].

Bir çox tədqiqatçılar erkən realizmin (bax: 8, s. 38; 2; 5, s. 228) ədəbiyyatda məhz bu dövrdən başladığı kimi, mental Azərbaycan reallıqlarının da – Azərbaycan təbiəti, gözəllikləri, xarakter və psixologiyası, ictimai-tarixi şüuru, özünüdərk proseslərinin ədəbiyyatda inikas olunduğunu göstərir. İsa Həbibbəyli qeyd edir: “XVIII əsrdə artıq Azərbaycan insanının təbii obrazının canlandırılması, onun surətinin malik olduğu mühit və məişəti, xasiyyət və rəftarı ilə birlikdə rəsm edilməsi erkən realizmin konkret addımları idi. Vəqifin şeirlərində Azərbaycan canlı danışıq dilinin bütün gözəllik və incəlikləri ilə əks olunması da realist ədəbiyyatın əsas əlamətlərindən biridir” [5, s. 220].

Ümumən bu dövrdə “şikayətnamə”, “tarixnamə”, “Əhvali-Şirvan” (Şakir Şirvani), “Qisseyi-Şirzad” (Məhcür Şirvani), “Bəxtiyarnamə” (Fədai Təbrizi), “Şöhrətli Abbasın qələbə kitabı” (Sadiq bəy Əfşar), “Bayram oldu...” və “Görmədim” (M.P.Vaqif), “Müsibətnamə” (M.V.Vidadi) və s. epik ruhlu əsərləri, mənzum hekayətləri, ictimai-siyasi ovqatlı lirik motivləri, habelə Saib Təbrizi, Qövsi Təbrizi, Ağə Məsiş Şirvani kimi şairlərin, Sarı Aşıq, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi aşıqların yaradıcılığında izləyərək, İsa Həbibbəyli ““Müsibətnamə” ruhunun Azərbaycan ədəbiyyatının daha ağırlı çalarlarını özündə ifadə etdiyi”ni göstərir [5, s. 223]. Lakin bu hələ tarixi hadisələrin, ictimai-siyasi proseslərin üzə çıxardığı empirik Azərbaycan reallıqlarıdır, ədəbiyyata da yansır. XIX əsrdə Çar Rusiyasının işğalı nəticəsində ikiye bölünmüş Azərbaycanın hər iki tayında yaranan ədəbiyyatda Q.Zakirdən Ə.Nəbatiyə, Seyid Əzim Şirvaniyə qədər “şikayətnamə”, “müsibətnamə”, tənqid və satira ruhu daha da artır. “Xəbər alsan bu vilanın əhvalın, Bir özgədir keyfiyyəti Qarabağ...” motivi dövrün bütün şair və aşıqlarının

yaradıcılığından keçir, işğal rejiminə qarşı etiraz ovqatını ifadə edir. Çarizmin müstəmləkəçilik rejiminə qarşı kəskin etiraz və müqavimət əhvali-ruhiyyəsi maarifçilik hərəkatını yetişdirdi.

Universal ictimai-siyasi, elmi və bədii fəaliyyətlə məşğul olan ilk maarifçilərdən A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərini yazır. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, “Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixinə aid olan “Gülüstani-İrəm” əsəri ilk məxəzlər əsasında, müəllifin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi tədqiqatın nəticəsində yazılmışdır” [9, s. 34], Əsər mühüm tarixi hadisələri əhatə edən beş dövr üzrə – İslamın yaranmasından Şirvan və Dağıstan ölkələrindəki hadisələri, ərəb qoşunlarının işğalından monqol istilasına, monqol hakimiyyətindən Səfəvilərə, Səfəvilər dövlətindən Nadir şahın ölümünə və bu tarixdən Rusiya ilə İran arasında Gülüstani müqaviləsinə Azərbaycan tarixini izləyir, “Azərbaycanın və Dağıstanın qısa coğrafi təsviri, qədim yunan, ərəb, erməni və rus mənbələrinə istinad edilərək bu ölkələrin xalqlarının mənşəyi, dili və dinləri haqqında maraqlı məlumat verilir” [9, s. 35], “Nəticə” hissəsində Azərbaycanın məşhur alim, yazıçı və şairləri barədə bilgilər yer alır. A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”i faktiki olaraq Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin aktuallaşması, elmi Azərbaycançılıq qayəsi ilə qələmə alınmış ilk əsər hesab oluna bilər.

Azərbaycan maarifçiliyinin nəzəriyyəçisi və klassiki M.Fətəli Axundzadəni daha köklü məsələlər – geridə qalmış Şərqi aləmi, bütünlükdə İslam dünyasının problemləri düşündürsə də, bədii əsərlərində konkret olaraq Azərbaycan həyatı, Azərbaycan mənzərələri əks olunmuşdur. Onun “Təmsilat”ında təsvir olunan hadisələr Şəkiddə (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil-kimyagər”), Qarabağda (“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur”; “Hekayəti-Xırs Quldurbasan”, “Sərgüzəşti-mərdi xəsis”), Lənkəranda (“Sərgüzəşti-vəzirixani Lənkəran”), Təbrizdə (“Mürafə vəkillərinin hekayəti”), Qəzvinə (“Aldanmış kəvakib”) cərəyan edir. Yazıçı-dramaturq əsərlərində XIX əsr Azərbaycanının ictimai-siyasi, mədəni-psixoloji, etnoqrafik-məişət həyat tərzini, real səviyyəsini təsvir etmiş, hərtərəfli təhlilini vermişdir. Bu, sadəcə tarixi gerçəkliyin bədii təsviri, inikası deyildi. “Mirzə Fətəli Axundzadəni bütün ömrü boyu düşündürən ən mühüm problemlərdən biri də Azərbaycan xalqının tərəqqisi, onun dünyanın sivil xalqlarının səviyyəsinə çatması məsələsi idi... Təhlillər göstərir ki, böyük ədib-mütəfəkkir özünün pyeslərində, “Aldanmış kəvakib” povestində, “Kəmalüddövlə məktubları” traktatında, elmi-fəlsəfi məqalələrində, zəngin epistolyar irsində – müasirləri ilə yazışmalarında ardıcıl olaraq bu problemi diqqət mərkəzində saxlamış, bu problem onun bütün yaradıcılığının leytmotivini təşkil etmişdir” [12, s. 127].

M.F.Axundzadənin fəaliyyət və yaradıcılığı məfkurəvi Azərbaycançılığın astanası, təməl daşlarından biri olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısından M.F.Axundzadə və milli mətbuatın əsasını qoymuş Həsən bəy Zərdəbinin açdığı yol Azərbaycan teatrının (1873), mətbuatının (1875), yeni dünyəvi təhsil sisteminin və tarixi-mədəni həyatın yaranmasına gətirib çıxardı, Vətənin taleyini düşünən, müstəmləkə vəziyyətindən çıxış yolu axtaran böyük maarifçilər ordusunun yaranması ilə nəticələndi. N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, Z.Marağayi, Ə.Talıbov, R.Əfəndiyev, E.Sultanov, M.Şah-taxtılı, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və b. yazıçı, şair, publisistlər

əsərlərində Azərbaycan gerçəklərini təsvir etməklə, düşüncə predmetinə çevirməklə məfkurəvi Azərbaycançılığın axtarışına çıxdılar.

Bu zaman mətbuatda və publisistikada millətin adı məsələsi aktuallaşır, rus imperiya təfəkkürünün süni surətdə yaratdığı qondarma “Zaqafqaziya tatarları” terminini əvəz edə bilən “Azərbaycan türkləri”, “azərbaycanlı” anlayışları gündəmə gəlir. “Kəşkül” qəzetinin 16 noyabr 1890-cı il sayında “Azərbaycanlı” imzası ilə dərc olunan “Əvam gəzmək – yuxu yatmaq mı dedin?” məqaləsində [6, s. 619-621] ilk dəfə “Azərbaycan milləti” ifadəsi işlənir. Məhəmmədəğa Şahtaxtlının 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində rus dilində çıxan “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” məqaləsində böyük maarifçi “Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi”ni əsaslı dəlillərlə izah edərək, “Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmağı” təklif edir [6, s. 623].

Azərbaycan maarifçiliyinin yeni dalğasına meydan açan M.Şahtaxtlının “Şərqi-Rus” qəzeti (1903-1904), H.Z.Tağıyevin sərmayəsi, Ə.Topçubaşovun redaktorluğu ilə “Kaspi” (rus dilində; 1881-1919), Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə “Həyat” (1905-1906), Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə “İrşad” (1905-1908) qəzetləri, Azərbaycan romantizminin rüporu və tribunasına çevrilən Ə.Hüseynzadənin “Füyuzat” (1906-1907) və Azərbaycan tənqidi realizminin əsasını qoyan C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) jurnalları, o cümlədən “Tazə həyat”, “Tərəqqi”, “Dəbistan”, “Təkamül”, “Bəhlul”, “İttifaq”, “Zənbur”, “Rəhbər”, “Həqiqət”, “Yeni həqiqət”, “Günəş”, “Məlumat”, “Yeni irşad”, “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “İşıq”, “Haqq yolu”, “Kəlniyyət”, “Şəlalə”, “Məktəb”, “Bakı həyatı”, “Yoldaş”, “Səda”, “Sədayi vətən”, “Sədayi Qafqaz”, “Hilal”, “Şəhabı saqib”, “Yeni füyuzat”, “Nicat”, “Dirilik”, “Bəsirət”, “Babayi Əmir”, “Doğru söz”, “Qurtuluş”, “Hümmət” və s. bu kimi onlarla qəzet və dərginin təmsalında yaşanan mətbuat bunu milli şüurun oyanışının əyani təzahürü və faktları idi. Bu zaman Azərbaycançılıq ideyaları özünün ifadəsini bilavasitə milliyyətçilik fikirləri və şüarları altında tapırdı. “Bu, qraf Vorontsov-Daşkovun Qafqaza canişin təyin edildiyi dövrə üst-üstə düşür. Həm ictimai, siyasi proseslərin artan xətt üzrə gedişi, həm də Vorontsov-Daşkova böyük səlahiyyətlər verilməsi onun dövründə Azərbaycanda türkdilli mətbuat bumunun yaşanmasına imkan verir” [3, s. 38].

XX yüzilin əvvəllərində milli şüurun yetişməsi, ictimai-siyasi özünüdərk proseslərinin nəticəsi olaraq Azərbaycan cəmiyyəti millət ideali ətrafında cəmləşməyə başlayır. Bir ağacın şaxələnməsi, biri digərinin davamı olan iki ideya istiqaməti – türkcülük (Turan ideali) və Azərbaycançılıq (Azərbaycan ideali) meydana çıxır. Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi və mədəni Turançılıq ideyası türk xalqlarının mənşəyi, soykökü məsələsini elmi müstəvidən bilavasitə praktikaya, müasir həyata çıxarır. Türk xalqlarının müasir dünyaya inteqrasiyasını vahid şəkildə, türk şüurunun oyanışı və özünüifadəsi prosesi kimi görən mütəfəkkir və ədib bu hərəkətin əməli düsturunu da irəli sürür: türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək! “Əli bəy Hüseynzadə çağdaş türk cəmiyyətini quracaq türk qanlı, islam imanlı, Avropa mədəniyyəti hazirəsini (çağdaş Avropa mədəniyyət tərzini) mənimsəmiş fədainin mənəvi yapısını və səciyyəsinə şəkilləndirir, türk aləminin yalnız bu fədainin (və bu dəyərlərə söykənən) məfkurənin təmsalında qurtuluşa qovuşacağına inanırdı” [13, s. 109]. Gələcəkdə məhz bu ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyət

yət proqramı, konkret olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və müasir Atatürk Türkiyəsinin də tarixi təcrübəsində gerçəkləşəcəkdi.

Həmən ideologiyanın heç də inkarı olmayan, əksinə, tarixi təsdiqi olan ikinci ideya istiqaməti, başlıca olaraq C.Məmmədquluzadənin və onun tərəfdarlarının Azərbaycançılıq fəaliyyətində gerçəkləşir. “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım...” manifesti və geniş Azərbaycançılıq proqramı ilə fəaliyyətə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı 25 il sərasər Azərbaycan gerçəklərini təhlil və təşrih edərək millətin şüurunu oyatmağa xidmət etmiş, Azərbaycan xalqının gur səsinə, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmış, İslam Şərqinin və türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycan varlığını ifadə etmişdir. İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi: “XX əsrin əvvəllərində fanatizm, cəhalət və gerilik əleyhinə, sovet dövründə bolşevizm pərdəsi altında milli dəyərlərin əridilməsi proseslərinə qarşı mübarizəyə “Molla Nəsrəddin” başçılıq etmişdir. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalı milli dövlətçilik uğrunda istiqlal davasının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri və həmin mübariz yürüşün lokomotividir. Azərbaycana, türk-müsəlman dünyasına və Qafqaza istiqlal məfkurəsinin, demokratiya ab-havasının ən zəruri və şəərəfli yükünü “Molla Nəsrəddin” qatarı çəkib gətirmişdir” [6, s. 634].

Bütövlükdə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycançılıq ideya istiqamətinin tədricən təşəkkülü prosesini göstərir ki, istər Azərbaycan romantizmi (M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, Ə.Cənnəti və b.), istərsə də realizm ədəbiyyatının (C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, M.Ə.Möcüz, M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Qəmküsar və b.) nümayəndələrinin yaradıcılığını bir vahid ideya xətti, qayə, amal – Millət ideali birləşdirmişdir. Bütün əsərləri “Yox millətimin xətti bu imzalar içində...” harayı ilə süslənmiş M.Hadinin, “Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da ol şəxsə vicdan olmaz” leytmotivinə köklənmiş A.Səhhətin, “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” amalına bağlanmış A.Şaiqin Vətənçilik, millətçilik, istiqlal çağırışlarına “Gözünüzü açınız, mənə baxınız...” deyən C.Məmmədquluzadənin, “Qəmi-möhnət füzun oldu, Səbəb boynu yoğun oldu...” – deyə fəryad edən M.Ə.Sabirin, “Şükür olsun Allaha, Yer üzündə mənim marallarımın hesabı üç yüz milyona çatıb...” – deyib kinayə edən Ə.Haqverdiyevin Vətən yaralarından, Vətənin dərdlərindən söz açan, ona çarə axtaran, işıqlı yol arayan fikir, düşüncə, tənqid və təşrihləri cavab vermiş, bütönlükdə millət şüurunu formalaşdırmağa xidmət etmişlər.

Nəticə. Azərbaycançılıq məfkurəsi XX əsrin əvvəllərində yoxdan yaranmış, ictimai-siyasi düşüncədə bu ideologiyanın təmsilçisi M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə, 1918-1920-ci illərdə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti “milli istiqlal hərəkətinin şah əsəri” kimi meydana gəlmişdir. Bu hərəkətdə ədəbiyyatın rolu və iştirakı danılmazdır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. – Bakı, AzAtam, – 2002. – 600 s.
2. Cəfərov, N.Q. Füzulidən Vaqifə qədər. – Bakı, Yazıçı, – 1991. – 168 s.
3. Əhmədov, B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. – Bakı, Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.
4. Əliyev, M.İ. Bədii təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi (Azərbaycan folkloru və klassik ədəbiyyat nümunələri əsasında). – Bakı, Elm və təhsil, – 2018. – 168 s.

5. Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. – Bakı, Elm, – 2019. – 452 s.
6. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. – Bakı, Nurlan, – 2007. – 696 s.
7. Xəlilov, P.İ. Kitabı-Dədə Qorqud – İntibah abidəsi. – Bakı, Gənclik, – 1993. – 176 səh.
8. Qarayev, Y.V. Realizm: sənət və həqiqət. – Bakı, Elm, – 1980. – 256 s.
9. Qəribli, İ.E. Azərbaycan ədəbiyyatı: dünən və bu gün. – Bakı, Apostrof-A. – 2022. – 634 s.
10. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. – Bakı, Təknur, – 2011. – 520 s.
11. Səfərli, Ə.Q. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Elm və təhsil, – 2017. – 560 s.
12. Şamıoğlu, Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası). – Bakı, Elm və təhsil, – 2016. – 184 s.
13. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə: həyatı, mübarizəsi, yaradıcılığı və şəcərəsi. – Bakı, Letterpress, – 2014. – 544 s.
14. Yusifov, M.İ. Nizamidə azərbaycançılıq. – Bakı, Elm və Təhsil, – 2012. – 168 s.
15. Гаджиев, А. Ренессансный мир «Хамсе» Низами Гянджеви. – Баку, Мутарджим, – 2000. – 296 с.

Səbuhi Qəhrəmanov

Summary

AZERBAIJANISM IDEAS AND THE ROLE IN THE FORMATION OF NATIONAL IDEOLOGY IN CLASSICAL LITERATURE

The various components of Azerbaijani ideology formed at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were included in folklore and Azerbaijani literature. In the epic "Kitabi-Dade Gorgud" the heroism, character, and psychology of the Oguz society, in the "Koroglu" epic, the idea of Chenlibel describes the "Azerbaijani" model in the life of the people. In medieval literature, the idea of Azerbaijanism is not directly reflected in the feelings, and thoughts of the idea of Turkishness and patriotism. The struggle for the national language, which is one of the main components of the ideology of Azerbaijanism, goes through the ways of self-affirmation for the right to citizenship of Persian, which is considered the language of poetry in Islamic culture, and Turkish, which is considered the language of science in medieval literature.

In the literature of the 17th and 18th centuries, language, as well as socio-political thought, is the period when Azerbaijaniism was formed empirically in terms of proximity to the people's thinking and expressing it. The reflection of mental Azerbaijani realities - Azerbaijani nature, beauties, character and psychology, socio-historical consciousness, and self-awareness processes in literature begins from this time. Azerbaijani intellectuals were thinking about the backward Eastern world and the problems of the Islamic world as a whole. In their works, Azerbaijani society, social-political, spiritual-psychological, ethnographic and daily lifestyle were described and comprehensively analyzed. All this led to the creation of the Azerbaijani theater, press, new secular education system and historical and cultural life, which resulted in the creation of the greatest intellectuals who thought about the fate of the Motherland, and sought a way out of the colonial situation

At the beginning of the 20th century, the ideas of Azerbaijanism portrays their expression directly under the ideas and slogans of nationalism. At this time, as a result of the development of national consciousness and socio-political self-awareness processes, the Azerbaijani society began to concentrate around the ideal of the nation, and two ideological trends emerged, one of which was a continuation of the other - Turkism and Azerbaijanism. As a whole, the process of the gradual formation of the Azerbaijanism

ideological direction shows that the creativity of representatives of Azerbaijani romanticism and realism literature was united by a single line of ideas, rock, action – a national ideal. Thus, the article examines and depicts that the ideology of Azerbaijanism did not arise from nothing at the beginning of the 20th century, but literature played a significant role in the creation of the Azerbaijan Democratic Republic, which appeared on the stage of history in 1918-1920.

Сабухи Гахраманов

Резюме

ИДЕИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ

До формирования идеологии азербайджанизма в конце XIX – начале XX веков отдельные ее компоненты имели место в фольклоре и азербайджанской литературе. В эпосе «Китаби-Деде Коркуд» отражены жизнь и героизм, характер и психология огузов. В эпосе «Кёроглы» – созданная народом модель «Азербайджана» воспроизводится в виде Чанлыбель. В литературе средних веков идея азербайджанства не проявляется столь непосредственно. Она больше присутствует и находит свое выражение сквозь осознание и отражение позиции тюркизма и патриотизма. Одним из основных компонентов в идеологии азербайджанства является борьба за родной язык. В средние века в ряду считающихся в исламской культуре языком поэзии – персидского, а языком науки – арабского языков, тюркскому языку приходится претерпевать процесс самоутверждения.

XVII-XVIII вв. явились периодом эмпирического формирования азербайджанства с точки зрения проявлений, будь то в языке литературы, либо в общественно – политическом сознании, близком мышлению народа. С этого периода начинается отражение в литературе ментальных азербайджанских реалий – природы и красоты страны, психологии и характера, общественно исторического сознания, процесса самоутверждения. Азербайджанские просветители размышляли над проблемами отсталого Востока, в целом над проблемами всего мусульманского мира. Они анализировали и описывали в своих произведениях азербайджанское общество, социально-политический, духовный и психологический этнографо-бытовой уклад своего народа. Все это привело к созданию азербайджанского театра, прессы, новой системы светского образования и историко-культурной жизни. В итоге образовалась армия великих интеллектуалов (интеллигенции), думающих о судьбе родины, ищущих пути выхода из колониальной зависимости.

В начале XX века идеи азербайджанизма нашли свое выражение непосредственно под лозунгом национализма. В этот период формируется национальное сознание и утверждается общественно-политическое самопознание. В результате этих процессов азербайджанское общество концентрируется (объединяется) вокруг идеала нации, обозначившегося в двух вытекающих одно из другого направлениях – тюркизм и азербайджанизм. В целом процесс постепенного становления и развития идеологии азербайджанства показывает что в творчестве азербайджанских представителей литературы, будь то направление романтизма или реализма, преследовалась единая идейная линия и цель – идеал нации. Таким образом, в статье рассматривается и показывается, что идеология азербайджанства в начале XX века не возникла сразу и из ничего. И роль литературы в создании Азербайджанской Демократической Республики, вышедшей на историческую арену в 1918-1920 гг. оказалась весьма существенной.

Rəyçi: prof. H. Əliyeva